

Г. Х. ЕРІМБЕТОВА

Б.МОМЫШҰЛЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ТӘЛІМДІК ОЙ-ПІКІРЛЕРІНІҢ ҚАЛЬПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТКЕН ҚОҒАМДЫҚ-ТАРИХИ, МӘДЕНИ-РУХАНИ ЖАҒДАЙТАР

Қазақ – ұлы халық. Оның ұлылығы талай тарихи оқигаларды бүгіп жатқан сан қатпарлы тарихынан көрінеді. Халқымыздың қайталанбас әрбір тарихи кезеңі өз қаһарманын туғызады. Бұған дәлел аты ел аузында аңызға айналған тарихи тұлғалар. Әрине, есімін тасқа жазып, ерлігін үрпактың жағында сақтап қалған бергісі қазақтың, арғысы түркі халықтарының тарихындағы қайталанбас тұлғалардың есімі өзі өмір сүрген кезеңмен, сол кездің өмір шындығымен тығыз байланысты. Айталақ, шекарасы батыста Византиямен, онтүстікте Персиямен, Үндістанмен, ал шығыста Қытаймен тұйықталған Түрік қағанаты ұлы дала мәдениетін бүкіл өлемге паш ете отырып, Құлтегін, Тонықөк, Білге қаған сынды өз батырларын тарих сахнасына шығарса, қобызының құдіретті үнімен өлімге араша ізденген Коркыт сынды даңғөй бабаларымыз жалғасын желмаясина мініп Жерүйықты ізденген, елінің бақытты тұрмысын көксеген Асан қайғы образы арқылы тауып жатты.

Ал қазақ хандығы құрылған орта ғасырлардағы жаугершілік заман тарих сахнасына Керей, Әз Жәнібек, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Қарасай, Есет, Райымбек сынды батыр ұлдарын лег-легімен туғызып жатты. Бұл дәуірде батырлардың бірінен кейін бірінің келуіне себеп болған, әрине, «актабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны» тудырған қазақ тарихындағы қасіретті кезең – жонғар шапқыншылығы. Сан жылдарға созылған қын қыстау жаугершілік заманда қазақ халқы қылыштың жүзімен, найзаның ұшымен елдігін сақтап қалу үшін күресе отырып, туған елге, кіндік қаны тамған қасиетті жерге деген маҳаббатын үрпақтан үрпаққа аманат етіп беріп отырды. «Туған жер» үғымын бала бойына ерте сініруге тырысып, оны Отан, ел-жұрт үғымдарымен байланыстырып отырған. «Отан от басын басталады», «Отан оттан да ыстық», «Елің үшін отка тұс күймейсін» деп тәрбиленетін қазақ баласы үшін Отан – отбасынан, ата-жұртынан, туып есken топырактан басталады.

Қазақ халқы талай-талай қын кезеңдерді, аласапыран замандарды басынан кешірсе де, Ресейдің отаршылдық озбыр саясаты тарихта өзіндік орны бар

көтерілістер мен қозғалыстардың тууына себеп болды. Ұлы дала төсін есін-еркін билеген қазақ халқы үшін бодан болудан асқан қасірет жок. Осы кезеңдер қазақ халқының бас бостандығын көксеген Сырым, Исатай, Махамбет сынды біртуар презенттерін дүниеге өкелді.

Елін, жерін қорғап азаттығы үшін ішкі, сыртқы жаулармен де сұрапыл айқасқа түсірген, елдік пен ерліктің түйіскен тұстарының бірі – XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Ішкі Бекей ордасындағы шаруалар көтерілісі. Орыс патшасы мен қазақ ханы тізе біріктіріп, екі жатқан қанау халыққа «ереуіл атқа ер салдырды». Көтеріліс басшылары, Исатай мен Махамбет халық қамы үшін әділ жаңнан түніліп жорыққа аттанды.

Алаштагы жақсыдан
Батасын алып, дәм татып,
Тұлкідейін тұн катып,
Бөрідейін жол тартып,
Жауырына мұз катып,
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?!

деп жырлап өткен Махамбеттің басты арманы – хандардың басын кесіп, әділетсіздік тамырына балта шауып, халқымыздың өз жері, өз елінде ие болып ен тоғайына малын толтырып, тыныш өмір сүруіне өзінің қанымен де, жанымен де үлес қосу. Ақынның қорлықта жүрген халқына бостандық өперуді арман етуі нағыз патриоттық [1, 180-181].

XIX ғасыр Қазақстанның мәдени өмірінде агартушылық ғасыр болды. Қазақстанға ғалымдар, географтар мен саяхатшылар, шығыстанушылар келіп жатты; Қазақстан материалдары бойынша тарихшылар жұмыс істеді. П.П.Семенов-Тяньшаньский, Н.А.Северцов, И.В.Мушкетов, В.В.Радлов жөне басқалар өз зерттеулерімен отандық ғылымның өркендеуіне зор үлес қости. Қазақстан Орыс географиялық қоғами бөлімшелерінің зерттеу объектісіне айналды, мұнда мәдени-агарту мекемелері мен статистикалық комитеттер жұмыс істеді; өлкетану мұражайлары ашылып, ертедегі ескерткіштер, халықтың ауызша шығармашылығы және құқықтар заңдар, соның ішінде қазақтардың дағдылы құқығы зерделенді; орыс-қазақ мектептері мен кітапханалар

ашылды. Қазақтар өз балаларына білім беруге үмтүлді, әрине, бұған бірінші кезекте халықтың ауқатты бөлігі үмтүлдыс жасап, балаларын кадет корпустары бар Омбы мен Орынборға жіберу үшін мүмкіндік іздестірді [2. 527-528].

Міне, осы кезде білім алуға деген жаппай үмтүлдыс пен ықылас Шоқан Үөлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин бастаған қазак ағартушыларының тобын қалыптастыруды.

ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ топырағына алып Ресейден бастау алған қақтығыстар мен толкулардың өз өсерлері тиіп отырды. Саны аз үлттық зияллылар осы жағдайларды пайдаланып, тәуелсіздік пен бостандық үшін, халықты ғасырлар бойындағы үйқыдан ояту үшін, қос езгіден: патша өкіметінің отаршылдық бұғауынан және жергілікті патриархаттық-рулық зорлық-зомбылықтан құтылу үшін күрес бастады. «Бұқіл дала саяси додаға тартылып азаттық үшін қозғалыс тасқыны құрсауына енді» [3, 596-597]. Ал қазақ үлттының зияллылары бастаған азаттық қозғалыстың басты мақсаты – отарлау саясаты кең етек алып, бұғаудағы қазақ қоғамының мемлекеттік саяси дербестігін қалпына келтіру арқылы үлттық өркендеуге жол ашу болды. Ал, осы кезде халқымыздың аяулы перзенттері Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жұсіпбек, Сөкен, Бейімбет, Халел, Мұстафа, Кошке, Құдайбергендер елінің патриоттары бола білді.

Ел басына алмағайып, қатерлі күндер туғызған ХХ ғасырдың ең басты оқиғаларының бірі – Ұлы Отан соғысы. Фашистік Германияның соғыс жарияламастан Кеңес одағына басып кіруімен басталған II дүниежүзілік соғыста халқымыздың тәуелсіздігін сан ғасырлар бойы армандаумен өткен тарай үрпақ осы жолда өз өмірлерін елінің болашағы үшін құрбан етті. Бір мың төрт жұз он сегіз күнге созылған 1941–1945 жылдардың аласапыран кезеңі тарих сахнасына небір санлактарды өкелді. Сонау 1723–1740 жылдар аралығында елімізді жонғар тырнағынан азат еткен Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай сынды батыр бабалар ісін қайталап, неміс басқыншыларынан өлемнің бейбітшілігін, тыныштығын, бірлігін қорғаған қаһармандар дүниені дур сілкіндірген алапатты женді. Сейтіп, елдің бостандығын қасық қанымен, әділ жанымен, ыстық жүрегімен корғап қалды. Бұл жолға жастық өмірін де, інкөр көnlін де, ыстық ықыласты жүрегін де құрбан етті.

Қазақ халқының қайсар бабаларының данқын көтерген Талғат Бигельдинов, Нұркен Әбдіров, Төле-

ген Тоқтаров, Мәлік Фабдуллин, Қасым Қайсенов – пеп бірге ізгі жүректі аналар салған сара жолды жағастырған Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова есімдері ерлік туымен үрпақтар мақтанышына айналды. Халқымыздың мерейін, ерлік дәстүрін, ерлік тұлғасын тарих сахнасында аспанға көтерді. Солардың бірі – қазақтың Бауыржаны. Абылай мен Әбілқайырдың, Исадай мен Махамбеттің де данқы өбден көнеруге айналып, бір кезде өлемді тітіркендірген жауынгер жүрттың үрпағы – «момын халық» деп мақталып: тот басқан бәкіге ұқсаған түркымыздан «алмас қылыштың жұрнағы еді-ау» дегізетіндей белгінің бәрі өшкен тұста, Ол жарқ ете қалды. Ержүрек жауынгер, атакты қолбасшы, өске-ри жазушы... Ең бастысы – өр қылышымен, өр көзқарасымен, бар болмысымен қазақтың намыстан жа-ралған халық екенін мойындана алған тұлға. Б. Момышұлының отызға енді ілінген шағынан-ақ есімі аңызға айналды, данқы өлемді шарлады. Ұлтжандылықтан жарапан батырлық бейнесі тарих белдерін аралап, жыл өткен сайын «тот баспас саф алтында жарқыраған» ерлік жолын жағастыра отырып, әдебиетімізben мәдениетіміздің қаһарманына айналды. Өзі үшін емес, халқы үшін, сол елінің аты үшін бейбіт өмірде де крестен, ерлік пен табандылықтан қайтпаған Бауыржан Момышұлының өрлік бейнесін Қасым ақын былай жырлайды:

Нақ сол кезде естідім ер дүбірін,
Атағы атын алып келді бұрын,
Үстінде туған елдің тұрды толқын
«Бауыржан Момышұлы» – деген бір үн [4, 49].

1939 жылы халық санағы бойынша Қазақстанның халқы 6,2 млн адам еді. Соғысушы армия қатарына 1196164 қазақстандық сапқа тұрды. Қазақстандықтардың негізгі көпшілігі майдандағы армияға толықтыру ретінде, шамамен үштен бір бөлігі республикада жасақталған бөлімшелерде тіркелді. Бұлар 12 атқыштар дивизиясы, төрт атты өскер дивизиясы, жеті атқыштар бригадасы, өртүрлі өскер түрлөрінің 50-дей жеке полктері мен батальондары еді. Олардың ішінен үш атты өскер дивизиясы мен екі атқыштар бригадасы қазақтың үлттық бөлімшелері болып құрылды. Мобилизациялық жоспардан тыс, негізінен еріктілерден құралған бұл бөлімшелердің тен жартысы коммунистер мен комсомолдардан тұрды.

Ұлы Отан соғысындағы ерліктері үшін 11600 адамға Кеңес Одағының батыры атағы беріліп, олардың 497-і қазақстандық, соның 97-сі қазақ болды. Қазақстандықтардың ішінен ең соңғы бол 1990 жылы

11 желтоқсанда мұндай атак панфиловшы, аға лейтенант Б.Момышұлына берілді, ол 1941 жылы Мәскеу түбіндегі ұрыстарда өз батальонымен жау коршауын үш рет бұзып шықты. Соғысты Бауыржан Момышұлы полковник атағымен, 9-гвардиялық атқыштар дивизиясының командирі болып жүріп аяктағы.

Халқымыздың төуелсіздікке қолы оңай жеткен жоқ. «Жаным – арымның садағасы» деген халқымыз зұлматтардың неше бір зарын басынан кешсе де, мойымай, қажымай, мың өліп, мың тіріле жүріп, тарихтың қаншама аласапыран асуларынан өтті. Бір сөзбен айтқанда, казақ халқы өзінің ата-баба тарихына сүйіспеншілікпен қарауға құқықты. Өйткені біздің ата-бабаларымыз бір сөт құлдыққа бас сұғып, өзінің отар ел болған болмысына ризашылық білдіріп отырып қалған емес. Олар арының тазалығын туқылып, азаттық жолын қалады. Ата-баба салты – тарихымыздың үлесі, халқымыздың баға жетпес мұрасы. Ал, Бауыржандай жастарды, жаңа үрпакты сергек жөне өз ісіне сенетін, кедергілерден корықпайтын, оның қандайын болса да, жене білетін құрекерлік рухта тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты талабы.

Үрпактар арасындағы байланысты сактау, оны үзбей атадан балаға, үрпактан үрпакқа мұра етіп жалғастыру – педагогикалық тәрбиенің өзекті мәселелерінің бірі болып есептеледі.

Ұлы Отан соғысы жылдарында, жастарды ерлікке, отансүйгіштікке, бірлікке тәрбиелеудің аса жағары дәрежеде болғаны, оған жауынгер жазушы, журналистер мен педагог-ғалымдардың елеулі үлес косқаны, ал кейінгі XX ғасырдың соңғы жылдарында жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу ісінің біршама төмөнделеп кеткенін айтпасақ болмайды.

Ал Бауыржан бойындағы адами ізгі қасиеттердің кайнар бұлағы – отбасы тәрбиесі, яғни ұшқан ұясы мен өскен ортасын, ауыл аймақтың өсеріне байланысты болатыны, «Балаға қайырымдылықты, қаталдықты, кішіпейілдікті, қүйгелектікіті, шыншылдықты, адамдықты, өтірікті бірінші беруші ата-анасы екені», жас кезінде дұрыс тәрбие алмаған баланың өскенде кисық ағаш сияқты болып өсетіні, отбасында теріс тәрбиеленген баланы қайта тәрбиелеудің үлкен қындық келтіретіні жөнінде қазақтың көрнекті педагогы Ж.Аймауытов та айтқан болатын.

Бауыржанның бойындағы отансүйгіштік, адамгершілік ізгі қасиеттердің негізі жөргекте жатқан күндерінен бастап анасының бесік жырын айттып өлділекен өуенінен, асқақтата салған өнінен,

ыстық аналық құшағынан ауыз өдебиеті үлгілерінен сіністі болады. Өз шешесі дүниеден ерте кетсе де, Бауыржан өже бауырының ыстық ықыласына бөленип өсті. «Балаларын өскенше, немересін өле-өлгенше баққан» асыл Қызтумас өженің тәрбиесінің өзі Бауыржан үшін өз алдына бір мектеп еді.

«Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват», – деп бекер айтпаса керек [5, 468-6.].

Б.Момышұлы бойындағы шыншылдық пен өділдік, пікірдегі батылдық балаң шағында жазған тырнақ алды өлеңдерінің өзінен айқын аңғарылып тұрады.

Отансүйгіш азамат, халқымыздың мақтанышына айналған Бауыржан Момышұлының өскери қызметі мен шығармаларына үңілер болсақ, оның бойындағы бар білім-парасаты мен күш-кайратын аямай халқына қалтқысыз еңбек етудің ерен үлгісін көрсеткеніне тарих куә. Ол туралы естеліктерге жүгінер болсақ: «Мен кейін де, ол қашан бақылық болғанға дейін данқты Бауыржан Момышұлын өркілі жағдайларда ұшырата жүріп, өрдайым оған таңтамаша қалудан жалыққан емеспін: ешкімге емес тек өзіне ғана үқсайтын ол мынау жаппай қалыпқа түсken замандағы сол қалыптардың ешқайсысына сыймай өткен адам-ды. Әрі тентек, әрі жомарт, әрі шыншыл, әрі қатал, әрі нөзік жан болатын. Оның бойында қазіргі кездері ұмытыла бастаған нағыз қазақи тектіліктің талай қасиеттері керемет бір үйлесіммен тоғысып жататын [6, 15].

Бауыржан 25 жыл өскерде болған. Бұл туралы өзі былай толғайды. «Біле білген кісіге бұл үлкен университет. ...Осы 25 жылдың ішінде мен талай қолбасшымен кездестім, сабак алдым, талай генералдың қол астында қызмет істедім, тәрбие көрдім. Талай үлттың өкілдеріне командир болдым, тәрбиеледім. Өйткені командир деген өскери педагог кой. Осы өр үлт адамдарымен істес болғанымды өзіме ерекше бір мектеп деп бағалаймын. Себебі,чуваш мынадай екен-ау, қырғыз мынадай болады екен-ау деп ойланасын. Ана халық анадай дәстүрін қастерлейді, мына халық мынаны құрметтейді екен-ау деп толғанасын. Мен осы 25 жыл ішінде қарамағымда болған үстеріне шинель киген солдаттар арқылы Совет Одағының барлық халықтарының жанын ұқтым деп ойлаймын. Өйткені олардың жүректері – іштерінен шыққан балалары – менің алақанымда болды. Отан үшін өз басымды өлімге байлай отырып, мен оларды ажалмен алысуга жұмсадым. Олар-

дын өлмеуі үшін, өз үрпактарын, өз халықтарының намысын, оның өздері сүйетін асыл қасиеттерін аман сақтап қалу үшін жұмсадым. Өзім де жаным арымның садағасы, халқым үшін қасықтай қаным пидеп, жанып тұрған отқа талай тұстім [7, 28].

Оның өскери-қайраткерлік қабілеті, білімдарлық жазушылық бет-бейнесі күн өткен сайын айқындалып биіктей түсуде.

Ұлы Отан соғысы елдің елдігін, ердің ерлігін сынға түсірді. Қазіргі біздің сәулетті өміріміз үшін жас жанын қып, кеудесін окқа төсеген батырлар қаншама? Солардың есімін жас үрпақ есінде қалдыру – бәріміздің азаматтық борышымыз.

ӘДЕБІЕТ

1. Бес ғасыр жырлайды. Құрастыруышылар: Мағаун М., Байділдаев М. Алматы: Жазушы, 1989. 2-т. 180-181-бб.
2. Алдажұманов Қ.С., Асылбеков М.Х., Қасымбаев Ж.Қ., Қозыбаев М.Қ. Қазақстан тарихы. Алматы: Атамұра, 2002. 3-т. 527-528-бб.
3. Бекейхан А. Киргизы – формы национального движения в современных государствах. Под. ред. А.И.Костелянского. Казань, 1910. С.596-597.
4. Ана тілім ардақтым. Құр. Қабдолдина Х. Алматы: Өлке, 2003. 49-б.
5. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. Алматы, 1985. 1-т. 468-б.
6. Герольд Б. Еш қалыпқа сыймаған// Парасат. 2000. №12. 15-6.
7. Мамышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. Алматы, 1991. 28-б.